

אסופת המאמרים שלפנינו מציגה מכלול של עיסוקים רב־תחומיים בתוך השדה שהתכונן בעשורים האחרונים בקרב אדריכליות, מתכננות, מעצבות, מורות סטודיו וחוקרות אדריכלות – הלוא הוא השדה המחבר הגות ופרקטיקה אדריכליות עם הגות ופרקטיקה פמיניסטיות. הנחת היסוד של השדה הזה היא שהאדריכלות, לאורך ההיסטוריה ובחציית מקום ותנאים חברתיים, הייתה מאז ומעולם פרויקט של גברים, ולפיכך נטתה ממילא לייצג את הסובייקט הגברי; בתנאים של הבניה חברתית ותרבותית מתמשכת היא גם שעסקה בזהותו של הסובייקט הגברי את תכונת היותו יוצר, בונה, מתכנן ומעצב של הסביבה האנושית הבנויה. מקומה האוניברסלי של האשה האוניברסלית נקבע כ"פנימה", דהיינו בספרת הבית הדומסטית, והיא הייתה הדיירת והמשתמשת הבולטת בבית ואף נשאה באחריות לתפקודו התקין והנוח. ואולם לא האשה היא ששלטה בתכנון אותו בית שהוא לכאורה ביתה, ולא היא שקבעה את מידותיו ואת תפקודיו. מכאן שגם הנוחיות והביתיות (תחושת being at home) המתבקשת בבית הפרטי איננה בהכרח נוחיותה שלה. על כך עמדה וירג'יניה וולף במסתה משנת 1929, 'חדר משלך', שבה הצביעה על כך שהבית הוויקטוריאני, בדומה למוסדות הציבור, מתוכנן עבור הגבר, נענה לצרכיו ומעיד על מעמדו. לכל היותר נמסרה בידי האשה, וגם זאת במידה מוגבלת, משימת קישוט הפנים של הבית, משימה שהיא רכה ואפֶמֶרית יחסית למוצקותו של המבנה עצמו, לקביעותו וליציבותו הפאלית. אפילו פנים הבית, שעליו מופקדת האשה העמלנית והמשובחת, נתפס לאורך ההיסטוריה כערוך עבור הגבר, כפי שטען צ'רלס רייס (Rice) בספרו *The Emergence of the Interior*. דימוי האשה בבית עמד על היותה "המלאך אשר בבית", כפי שכנתה וירג'יניה וולף את עצמה ואת חברותיה במסתה 'מקצועות [פרופסיות] עבור נשים' (פורסם לאחר מותה בשנת 1942). קל וחומר הוא שתכנון, בנייה ועיצוב של הסביבה שמחוץ לבית לא נחשבו לעניין שנאה לנשים לעסוק בו, וממילא גם לא לעניין שנשים יכולות לתרום לו תרומה משמעותית. המשתמש הראשי והעקרונות של הסביבה שמחוץ לבית, בין אם זו העירונית ובין אם זו שבמרחב הפתוח, היה הגבר, כפי שהובנה ויוצג באמצעות מותגים תרבותיים כגון הפלאנר שבעיר (אך לא הפלאנרית) והבוקר מדביר הערבה (אך לא הבוקרת). האשה נתפסה במרחב העירוני והציבורי כחסרת נראות וכלא־שייכת. גם אם הייתה נוכחות ניכרת של נשים במרחב העירוני באירופה המערבית של המאה התשע עשרה, כפי שטענה אליזבת וילסון (Wilson) במאמרה "The Invisible Flâneur", סבלו נשים 'ציבוריות' אלה מדימוי נמוך ומזולזל והיו טרף קל לגבר העירוני.

אחד הסימנים המעידים על נחיתות העיסוק הנשי בבית, וזאת למרות האדרת עיסוקה בסגנון 'אשת חיל', היה עצם כינויו לאורך שנים בשם (interior decoration) 'decoration' והתייחסות אל היבטיו האורנמנטליים והדקורטיביים כדלי ערך פרופסיונלי. הכשרתה הטיפוסית של האשה האוניברסלית תמיד עמדה על הקניית מיומנויות שעניינן טיפוח הבית וקישוט הפנים הביתי. התייחסות כזו מצויה אפילו בפרויקט המודרני Arts and Crafts של ויליאם מוריס בשלהי המאה התשע עשרה באנגליה, והיא ניכרת גם בתוכניות המוסד הירושלמי בצלאל בראשית המאה העשרים, כפי שמציין גדעון עפרת (1987), ובמידור המגדרי של המקצועות האדריכליים במוסד הבאוהאוס בראשית פעולתו. ההעדפה הטבעית לכאורה שמגלה האשה ביחס לאובייקטים היפים ונטייתה לטפח את יפי סביבתה היו ערכים מקובלים בחשיבה האנדרוצנטרית, כפי שציין המרקו קונדורסה כבר בשלהי המאה השמונה עשרה (Condorcet, 1790) והן שקבעו את תוכנו של החינוך הראוי לנשים, שהניח לאשה רשות לעסוק בסידור פנים הבית. ואולם עליית מעמדו של האורנמנט האדריכלי המודרני יצרה עניין בו מצד הזרם המרכזי באדריכלות, כפי שכותב ברנט ברולין (Brolin) בספרו *Architectural Ornament: Banishment and Return*. עם חזירתו של קישוט הפנים לתוך מקצועות האדריכלות זכה העיסוק לשם 'עיצוב' (design) המקשר אותו אל עולם תכנוני גברי, אינטלקטואלי, רציונלי, מדעי ואובייקטיבי. כפי שטענה שרי

אורטנר, מהלך מתייג מעין זה טיפוסי לשיח המגדרי בכל הנוגע להבדלים בין מקצועות ועיסוקים גבריים לבין אלה הנשיים, והוא שומר על ההיררכיה ביניהם, זו המייקרת את הגברי לעומת הנשי ומעדיפה אותו.

ובינתיים נשים אדריכליות הפכו לחזון נפרץ ושכיח בישראל ובעולם, ויש ביניהן רבות העומדות בשורה הראשונה של הפרופסיה ושל המחקר האקדמי והמעשי – גם אם כמותית הן עדיין מיעוט, גם אם רוב המשרדים הגדולים נשלטים על ידי גברים, וגם אם יש ביניהן נשים אדריכליות שאינן טוענות לעמדות פמיניסטיות או לייחודה של אדריכלות הנעשית בידי נשים. הספר שלפנינו מניח שלאור ההטיה הגברית ההיסטורית של עולם האדריכלות ולאור ההנחות המגדריות היציבות המכוננות אותו, יש משמעות וכוונה פמיניסטיות לגילוי דעתן של נשים אדריכליות, וכתיבתן ממוקמת בעמדה ביקורתית ואף לעומתית מלכתחילה. כותבות המאמרים בספר זה נמנות אפוא עם האדריכליות והחוקרות בתחום האדריכלות וסביבתה המחזיקות בעמדה פמיניסטית, ומכאן המאמרים בספר זה משמיעים את קולן המובחן של נשים בתחום; הם חותרים לבטא את המשמעות של היות אשה אדריכלית, את היותה מייצרת ומשתמשת חשובה ובעלת נוכחות בסביבה הבנויה ואת הצורך האתי להחיל את השוויון בין המינים גם בתחום הרחב של האדריכלות.

קריאת המאמרים בספר זה מאירה את היתרון שבהשמעת הקול הביקורתי והלעומתי של נשים אדריכליות במגוון של סוגיות תכנון, בנייה, עיצוב במרחב הביתי, השכונתי, העירוני והסביבתי-הכללי. עולה מן הספר כי חוויות ייחודיות לנשים – חלקן אוניברסליות וחלקן מקומיות – מצריכות מענים אדריכליים שלא מצאו מקום תחת שלטון המבט הגברי באדריכלות. עוד עולה מן הספר כי חשיבה פמיניסטית ביקורתית מציפה את ההטיות ואת חוסר השוויון שבתכנון הקיים. בכל המאמרים מתמודדות הכותבות עם בעיות אדריכליות שהן תוצר ישיר של תפיסות מרחב, זהות, שימוש ושייכות האדישות לשונות מגדרית, דהיינו של תכנון עיוור מגדרית, שפירושו למעשה תכנון מוטה עבור סובייקט גברי.

בפתח הספר עומדת עבודתה הגרפית של מיכל סהר בליווי דבריה של אונה שגב, ומאירה עניין פעוט לכאורה, הלוא הוא שפת התמרורים המלווים אותנו בסביבה שמחוץ לבית. העבודה מחלצת מהתמרורים, שאמורים להיות ניטרליים ואוניברסליים, את ההטיה המגדרית ומראה את עומק ההטעה שהוטמעו ערכים גבריים ונורמות גבריות במשתמשי הדרך. זהו חקר של שפה חזותית – שפת התמרורים – שלכאורה פונה אל הכלל, ולמעשה מושתתת על היררכיה בלתי שוויונית ומשעתקת אותה לתוך השיח החברתי ולתוך תהליכים של כינון סובייקטיביות של נשים וגברים. ההצעה לכונן שפה חזותית חדשה ואלטרנטיבית עבור תמרורי הדרך מציפה את התפיסה הפטרנליסטית שבבסיס השפה הקיימת. מנקודת הפתיחה הזו מתקדם הספר לכיוונים שונים של הגות ופרקטיקה בשדה הפמיניסטי של האדריכלות.

המסד ההגותי והתיאורטי של הספר מונח במאמרה של שלי כהן, הכותבת על החשיבות האתית של חשיבה פמיניסטית בתחום האדריכלות. המוסכמה המייחסת לנשים את תכונות הדאגנות והטיפולנות, גם אם היא מוסכמה סטריאוטיפית ופטרנונית (וכן נצלנית ומשעבדת) היא ההופכת אותן לבקיאיות ולעתירות ניסיון בפרקטיקות של יצירת סביבת חיים מיטבית לכלל, ובפרט לאוכלוסיות מוחלשות הזקוקות לדאגה ולטיפול מיוחדים. האתיקה הפמיניסטית, כפי שהומשגה על ידי קרול גיליגן בספרה *בקול שונה*, היא אתיקה יפה לכל בני האדם. בדומה לטענתה המפורסמת של שרה רודיק בספרה על החשיבה האימהית (*Maternal Thinking*, Ruddick) גם שלי כהן טוענת כי אדריכלות עבור מוחלשים אינה עניין לנשים בלבד. אדרבה, ראוי לה שתהפוך לדגם של פעולה אנושית כללית.

בהמשך הספר ארבעה מאמרים העוסקים בסביבה הביתית ובפנים הבית, שהם מן הנושאים הנשיים הממוגדרים ביותר באדריכלות. לכאורה, עיסוק של נשים אדריכליות ומתכננות בעיצוב פנים הבית מציית לחלוקה המגדרית המקובלת של הספרות החברתית. ואולם כפי שעולה ממאמרים אלה, חשיבה פמיניסטית חושפת את חשיבותו של תכנון שיש בו ערנות ליחסי הכוח המתקיימים בתוך הספרה הביתית והמשפחתית, לצרכים השונים של משתמשי פנים הבית ולאופציות יצירתיות של היענות לצרכים אלה. היום-יום הנשי, במושגים שקבע מישל דה סרטו בספרו *המצאת היומיום*, מזמן לנשים הזדמנויות לבצע "ציד בלתי חוקי" במרחבים שלא עוצבו ולא הוסדרו עבורן, ועל ההזדמנויות והביצועים האלה עומדות כותבות המאמרים.

סיגל עדן אלמוגי מציגה ניתוח תמציתי של יחסים משפחתיים ושל אופני הביטוי שלהם בתכנון בית ובהקצאת החללים הביתיים למגוון של פונקציות הנדרשות לנשים ולילדים. יתר על כן, היא קושרת בין התמורות שחלו בעשורים האחרונים בתפיסת המשפחה ובין יישומן בתכנון הבית. עולה מדבריה כי בתכנון עכשווי של הבית יש להתייחס ברגישות לפרדיגמה פוסט-מודרנית של משפחה, שבה התערערו יחסי הכוח הקונבנציונליים במשפחה הפטריארכלית, ואין הצדקה לשמירה על ערכים של פרדיגמה מיושנת ובלתי רלוונטית. סיגל דויד עוסקת בהיסטוריה של המודרניזם בהתייחסו לפנים ביתי, ומראה את מכלול השיקולים שהביאו לתכנון בית המגורים והמטבח המודרניים ולעיצוב חודש של הספרה הביתית. תפיסות שנדדו עם אדריכלים ואדריכליות מאירופה לארץ ישראל הביאו לעלייתם של דגמים ביתיים (במיוחד תפיסת 'מטבח העבודה' בדיוקנו של 'מטבח פרנקפורט') באדריכלות הארץ-ישראלית, וזאת בהשתתפות ערה ובמימון של ארגוני נשים. אמנם, קובעת סיגל דויד, התכנון החדש לא חילץ את האשה מהבית ומהמטבח, אך הוא תרם תרומה משמעותית לרווחת האשה בבית. דפנה מתוק מאירה אף היא סוגיה היסטורית: היא מרחיבה את הדיון של סיגל דויד מהמטבח אל עבר כלל דיוקנה של הדירה המשפחתית בשכונה עירונית עובדת בשנות השלושים של המאה העשרים בארץ ישראל. היא מצביעה במאמרה על התכה של מגמות אדריכליות אל אושיות אידיאולוגיות ציוניות בנות התקופה, עת שירתה האדריכלות את הפרויקט של המצאת הישראליות, המקומיות והשייכות. הכרעות תכנוניות ובחירות עיצוביות נשאו מסרים שההגמוניה הלאומית ביקשה להטמיע באזרחים ובאזרחיות, ואלה כללו תפיסות מגדריות על תפקידן של נשים בבית המגורים ובטיפוח המשפחה. היא מציעה להתבונן לא רק באופיים המסורתי של הערכים המגולמים באדריכלות הנדונה, אלא גם באותם היבטים של תכנון חלופי שיש בו רגישות למגדר ולחיי נשים, כגון תכנון המעודד שיתופיות, סולידריות וערבות הדדית.

הדיון של טולה עמיר מתמקם במרחב הנשי האופייני לשכונה ישראלית שבפרוורי העיר. המרחב נדון כולל גם את הדירה הפרטית שבבית המשותף רב-הקומות וגם את המרחבים שבין הדירות אלה: מסדרונות וחדרי מדרגות, מדשאות ומגרשי משחקים, מרכז קניות וביילוי מקומי. נשים עובדות, שהן הדיירות הטיפוסיות שעבורן מתוכננת שכונה פרוורית כזו, מוצאות את עצמן נעות ומתפקדות מרחבים אלה לאחר שעות העבודה ובמסגרת היותן המטפלות הראשיות של ילדיהן ושל דירותיהן. במאמרה מראה עמיר מצד אחד את המרחב הזה כ'מרחב כליאה' עבור נשים המנותקות ממרכז העיר לאחר שעות העבודה, ומצד אחר הוא מאיר את הפרקטיקות של פריצת הכליאה הזו על ידי פעולות של שיתוף וחבריה בין-נשית פונקציונלית.

בהמשך מוצגת ברוב מאמרי הספר הסביבה שמחוץ לבית והספרה הציבורית העירונית, ויש להניח שזה התחום שבו מרגישות האדריכליות והמתכננות את כובד המשקל של היעדר החשיבה הפמיניסטית. ניכר ממאמרים אלה שאיכות החיים של נשים, ושל קבוצות מודרות אחרות, אינה מתחילה, מתמצה ונגמרת בספרה הביתית, וכי אי-הנראות שלהן בעיני המתכננים של הסביבה ציבורית גורמת להן אי-נוחות ואף מצוקה ממשית – אישית, חברתית וכלכלית. ברוב המאמרים

ועלית בעקיפין סוגיית האנונימיות והניכור שחשות נשים בסביבה העירונית, והכותבות מציעות פתרונות שיש בהם כדי לשקם ולשחזר מצבי שייכות, נוחות ואינטימיות עבור נשים. יעל אלוואיל חוזרת במאמרה אל תוכנית ג'ס לתל אביב, מתארת את אי-הנחת ואת הביקורת עליה ומוצאת בה דווקא היבטים רבים שיש בהם משום ערנות לחיי נשים בסביבה העירונית. חשיבה פמיניסטית על וכחותן של נשים במרחב העירוני מציפה מעלות של תוכנית ג'ס שראוי לחזור אליהן בתכנון עכשווי. קהילה משגשגת, לדברי יעל אלוואיל, תלויה ב"הבנה שמרחבים עירוניים המשמשים נשים אינם מוגבלים לאתרים מצומצמים ולתפקידי הורות". ראיית התכנון בפרספקטיבה של אינטרסים כלכליים מעמידה את הנשים העירוניות במעמד של אוכלוסייה מוחלשת, ואילו – כמו בתוכנית ג'ס – תשומת לב לעקרונות תכנוניים שמרחיבים את דלת אמותיו של בית המגורים הפרטי אל עבר המרחב העירוני הציבורי היא מפתח ליצירת קהילה מיטבית.

טליה מרגלית עוסקת בנוזקים הנגרמים לנשים (ולקבוצות מיעוט מוחלשות אחרות) כתוצאה של תכנון וחקיקה של דיור וסביבת מגורים, הרואים לנגד עיניהם משתמש נורמטיבי, שעצם הגדרתו המובלעת מתעלמת ממשתמשות וממשתמשים המוגדרים כחריגים (חד-הוריות, רווקות, נשים עובדות מפרנסות ועוד). תכנון של אכלוס שכונות בהתעלם מצרכים ייחודיים של משתמשות אלה מכפיל את חולשתן ומדלדל את הפוטנציאל שלהן לחיות חיים מיטביים. גם טליה מרגלית קוראת במאמר זה לערעור הדגם הנורמטיבי של הדייר הטיפוסי, שעבורו הרשויות מתכננות את הסביבה הבנויה, ולפיתוח התכנון להכלת שונות וריבוי של דפוסי זהות ושימוש.

הנאא חמדאן-סליבא מציגה את פרקטיקות היום-יום של נשים פלסטיניות יפואיות המתמודדות עם דיכוי כפול: בתוך סביבת העיר המחוברת תל אביב-יפו הן חותרות לאיתור אתרי זיכרון ונוחות של שייכות, ובתוך חברתן הן חותרות להשתחרר מעול ההשגחה הפטריארכלית, המצרה את צעדיהן בתוך שכונותיהן. במאמר זה מודגמים הריבוד והריבוי התפיסתיים המתקיימים באותה סביבה עצמה, עת משתמשה פורצים את תפיסתם כ'אחרים' על ידי פרקטיקות של סובייקטים חופשיים. העין הבוחנת את צעדי הנשים בסביבה העירונית היא מעיקה ומגבילה, והן נקלעות אל דו-ערכיות רגשית ותפיסתית עת הן שואפות להשתייך לסביבה ולהימלט ממנה גם יחד. פעילותן כנשים פמיניסטיות נערכת אפוא בשתי הזיתות, ובכל אחת מהן ננקטת טקטיקה שונה לייצור שייכות וחירות.

אי-הנוחות והמצוקה שחוות נשים בהתנהלותן היום-יומית במרחב הציבורי מביאה כאמור לתחושת חוסר שייכות ולניכור. בשלושה מאמרים מודגמת חשיבה ביקורתית פמיניסטית, המביאה להבנה מורכבת של יחסי הכוח הפועלים בצורות הרסניות במרחב הציבורי. שלי חפץ מראה את מגדור החוץ העירוני, המתבטא באיום שמטילה סביבה עירונית על נשים דווקא (מקומות חשוכים ונטושים, מגרשי חניה וחניונים תת-קרקעיים, רחובות בלתי מוארים), ומצביעה על אופציות של השגחה ופיקוח שעשויות להפוך את החוץ העירוני לידידותי יותר לנשים. בעידן שבו הנראות של משתמשי הסביבה גדלה עד כדי פולשנות מאיימת והפרת זכויותיהם לפרטיות, דומה שהשגחת-יתר וניטור-יתר אינם בהכרח חיסרון עבור נשים. בכך הופכת שלי חפץ את פרקטיקת ההשגחה הדכאנית על נשים פרקטיקה של הגנה עליהן ושל הרחבת זירות תנועתן.

גם הדס צור נוקטת ביקורתיות פמיניסטית בדיונה על אודות זירת הזנות בתל ברוך. בניתוח המהלכים התכנוניים המקומיים שהובילו להקצאת 'מקום נפרד' לזנות, ובעיקר לנשים שנקלעו לזנות, היא מראה את כפל הלשון המתעתע ואת המוסר הכפול שהביא כביכול לסילוקו של 'לכלוך' ממרחבי העיר הנקייה, הלבנה והערכית. דווקא דרכי ההסדרה-למחצה של חוף תל ברוך (על ידי הרחקת מקור הזוהמה לשוליים הבלתי נראים) הם שחושפים את ההיגיון שפעל בשטח: הנשים נחשפות שם לאלימות ולדיכוי בלתי נסבלים, והיעדר העין הציבורית פועלת להרעת מצבן.

ורד פלוק עוסקת בספרה הציבורית המתקיימת בזעיר אנפין בתוך אוטובוס. היא בוחנת את ההתנגדות הפמיניסטית להפרדת נוסעים ונוסעות בתחבורה הציבורית (כפי שמקובל בקווי אוטובוס חרדיים), ומעלה את ההצעה שיש בהפרדה דווקא הזדמנות להיטיב עם נשים ולייצר עבורן מעין 'חדר משלהן', שבו הן בטוחות מהשפלה ומביזוי פיזי. מאמר זה מצטרף לחשיבה הביקורתית התומכת בפעולת הבדלה, לעומת הפעולה הפשטנית של השוואה בשם שוויון מדומה.

שני המאמרים הבאים הם עדויות מתוך פרקטיקות אדריכליות ותכנוניות פמיניסטיות, ומוציגים בהם מקרים ספציפיים של התערבות בתכנון בהתאם לחשיבה פמיניסטית. רונית דוידוביץ-מרטון וליהי עין גדי-דוידוביץ מציגות סדרה של פרויקטים עירוניים, שבהם נעשתה התערבות תכנונית שלהן, כבעלות משרד אדריכלות, כדי להציע פתרונות רגישים למגדר ולסוגיות של חיי קהילה וחברה. הפתרונות נושאים אופי מגוון, ובכל מקרה נערכה התאמה ייחודית למקום, לתנאים ולאוכלוסייה. אדריכלות כזו מבקשת להחדיר אל המתודה של תכנון מלמעלה-כלפי-מטה, שהיא אוניפורמית ואנונימית מטבעה, יסודות של פרטיקולריות וזהות מקומית. טובי פנסטר ואפרת איזנברג מציגות את תהליך התכנון של מתחם מעונות יום בבת ים במסגרת הפרויקט להתחדשות עירונית. תהליך התכנון הצטיין בחריגה מנהלים ומדפוסים קבועים של תכנון מלמעלה-כלפי-מטה, והביא אל שולחן העבודה והתכנון נציגות של הדיירים המיועדים, על שונותם העדתית, המגזרית, המגדרית, הגילאית והכלכלית. שיתופיות התכנון לא רק הניבה פתרונות מקוריים ויצירתיים לבעיות, אלא גם יצרה זיקה של שייכות, אחריות וסולידריות בין הדיירים לבין עצמם ובין מקום מגוריהם. ערכים אלה הם יסוד מוסד באתיקה פמיניסטית, והמקרה הוכיח כי קיים פוטנציאל אזרחי מגדרי עשיר ואינטנסיבי לתכנון מוצלח.

את הספר חותמת עבודת מיצג מצולמת: נטי שמיע עופר העמידה קבוצת נשים, מאלה המשתתפות בקובץ המאמרים הזה, ברגע של 'ירידת מים' – רגע שנשים רבות מכירות ומזהות ללא קושי. הנשים נתפסות בעין המצלמה של רוני כנעני כשהמים כבר ניגרו על המשטח שלרגליהן, והן לכאורה עומדות עתה בפני גילוי גדול בעקבות רגע משחרר. ואולם כותבת נטי שמיע עופר בדברים המלווים את עבודתה, בשל הדמיון של ירידת המים לפעולה הגברית של הטלת מים (בעמידה פרונטלית, בלפיתת הכלי המגיר נוזלים) נוצרת שכבת משמעות שנייה למיצג: הפעולה בהקשר הנשי משתחררת ממשמעותה כסימון טריטוריה והופכת לפעולה של מחיקת סימון טריטוריאלי: "זוהי קריאה לנשים ולגברים [...] לבצע את הפעולה [...] כמנוע מחולל לחשיבה אנטי-טריטוריאלית". בנימה אופטימית זו, ובהצעה לקדם ואף לממש פנטזיה של עולם שבו הגבולות נמסים ונמוגים תחת זרם מים רענן מטהר – מסתיים הספר. ואידך זיל גמור.